

Definiteness/uncertainty problem in Turkic linguistics

In article the facts of expression of definiteness/uncertainty in Turkic languages are considered and analyzed. For Turkic linguistics the category of definiteness/uncertainty is a question unresolved. By turcologists it is revealed that such semantics can be expressed by means of addition with indicators and without indicator of an accusative case. And in the Kazakh language of addition with indicators and without indicators of an accusative case don't give value of definiteness/uncertainty. On a material of the Kazakh language the author shows, how value of definiteness and uncertainty of words with indicators and without indicator of an accusative case a zavisist from sentence parts defining them.

References

- 1 Kazem-Beck M.A. *General grammar of the Turkish-Tatar language*, Kazan, 1846, p. 381.
- 2 Grammar of the Altai language, Kazan, 1969, p. 142.
- 3 Katanov N.F. *Experience of research of uryankhaysky language*, Kazan, 1903, p. 783.
- 4 Melioransky P.M. *Short grammar the Kazakh — the Kyrgyz language*, Sankt Petersburg, 1897, p. 15.
- 5 Gorbuchyan G.M. *Theory of an article and problem of the Arab syntax*, Moscow, 1973, p. 34.
- 6 Dmitriyev N.K. *Stroy of the Turkish language*, Moscow, 1939, p. 247.
- 7 Dmitriyev N.K. *Grammatika of the Kumyk language*, Moscow, 1940, p. 172.
- 8 *Language of the people of the USSR, II vol. Turkic languages*, Moscow: Nauka, 1966, 584 p.
- 9 Balakayev M.B. *Kazakhsky literary language*, Almaty: Gylym, 1984, p. 60.
- 10 Balakayev M.B., Sayranbayev T. *Modern Kazakh language*, Almaty: Sanat, 2003, p. 151.

ӘОЖ 81'

К.О.Сапарова

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: kamma1976@mail.ru)

Еліктеуіш сөздердің сөзжасамның лексика-семантикалық тәсілдер арқылы жасалуы

Мақалада морфология саласында бұрыннан сөз болып келген еліктеуіш сөз табының жасалу жолдары сөзжасамдық жүйе тұрғысынан қарастырылды. Морфологияда еліктеуіш сөз табының жасалу жолдары грамматикалық мағына, форма тұрғысынан қарастырылып келсе, сөзжасамдық жүйеде бұл сөз табының мағына түрлері мен сөзжасамдық тәсілдер арқылы жасалатынына назар аударылады. Сөзжасамның лексика-семантикалық тәсілі нәтижесінде сөздердің лексикалық мағынада ауысатыны, түрленетіні сияқты мәселелер нақты мысалдармен дәлелденді.

Кілт сөздер: қазақ тілі, еліктеуіш сөздер, сөзжасам, сөз, морфология, сөз таптары, грамматика, сөзжасамдық ұя, сөзжасамдық тәсіл, лексика.

Қазақ тілі әлемдегі бай тілдердің біріне жатады. Тілдің лексикасының үнемі дамып толығып отыруы экстралингвистикалық факторлармен де тығыз байланысты. Тіліміздің сөздік қорының баюындағы негізгі қызметті қазақ тілінің сөзжасам жүйесі атқарады. Сөзжасам жүйесіндегі тіл көне заманнан бері үнемі толығып, дамып, күрделеніп, әбден қалыптасқан заңдылықтар арқылы жүзеге асты. XX ғасырдың екінші жартысынан бастап тіл білімінде қарастырыла бастаған сөзжасам туралы көптеген еңбектер, зерттеулер жүргізіліп, соның нәтижесінде сөзжасам лингвистикалық зерттеудің лексикамен және морфологиямен терезесі тең жеке сала ретінде қалыптасты. Оның ерекшелігі сөздердің арасындағы байланыс, қатынас лексика-семантикаға, морфологияда формаға келіп тірелсе, ал сөзжасамда семантикаға да, формаға да екі жақтан бірдей қатысты болып келеді.

Сөзжасам жүйесі әр дәуірдің жаңалығымен бірге де толығып отырады. Осы салада еңбек сіңіріп жүрген ғалымдар қауымының ізденістерін бір арнаға тоғыстыру, тіл мамандарының ғана емес, ана тілін ардақтаған, сөз байлығын түгендеген әрбір азаматтардың монографиялық еңбектерінен көруге болады. Ертедегі әдеби мұраларымызда, бай ауыз әдебиетімізде қолданылған, бірақ қолданыстан шығып қалған әр сөзді мағынасымен қолдана білу үшін жинақтап, болашақ ұрпаққа ұғындыру, тіл мәдениетін көтеру, көнерген, ескірген сөздердің бәрін бірдей қолданыстан шығарып тастамай, әр сөзді жарасымдылығымен орнын тауып қолданып, тілімізді әрлендіру сөзжасам қорын кеңейтеді.

Сөзжасам саласында сөзжасамның тәсілдері, сөзжасамның мағына түрлері арқылы сан түрлі сөздер жасалып, қазақ тіл білімінде сөз таптарының осы уақытқа дейін ғылыми түрде ашылмай келген көптеген қырлары қазіргі таңда зерттеу нысанына айналып отыр. Соның бірі — еліктеуіш сөздер. Негізінен еліктеуіш сөздеріне қатысты қазақ тіл білімінде әлі де болса түрлі пікірлер айтылып келеді. Әсіресе оның бейнелеуіш түріне қатысты мәселе. Ескеретін бір жағдай еліктеуіш сөздерді морфологиялық тұрғыдан мағыналық топтарына қарай дыбыстық және бейнелеуіш деп бөлгенімен, бейнелеуіш турасында оларды қимыл-сын үстеулерімен шатастырушылық туралы талас мәселелер күні бүгінге дейін толастамауда. Мұның басты себебі еліктеуіш сөздерді морфологиялық тұрғыдан ғана емес, сөзжасам саласынада зерттелмей келуінде.

Әр сөз таптарының ерекшеліктеріне байланысты сөзжасамға қатысу қабілеті әр түрлі. Басқа сөз таптарына қарағанда, зат есім, сын есім, етістіктер сөзжасам процесінде әлдеқайда белсенді түрде қатысса, ал сан есім, еліктеуіш сөздер, одағай сияқты сөз таптарының сөзжасамдық мүмкіндігі төмендеу. Шылауға келетін болсақ, оның сөзжасамдық элементтері де жоқ. Осыған қарап қазақ тіліндегі барлық сөз таптарының мүмкіндігі бірдей еместігін байқауға болады.

Еліктеу сөз табы семантикалық тұрғыдан екіге бөлінеді: дыбыстық еліктеуіш сөздер және бейнелеуіш сөздер. Екеуінің атқарар қызметіне қарай өзіндік ерекшеліктерімен айқындалады. Дыбыстық еліктеуіш сөздер табиғаттағы, қоршаған ортадағы, күнделікті тіршілікте кездесетін неше түрлі алуан дыбыстардың тілде барынша дәл берудегі еліктеуден тұрса, ал бейнелеуіш сөздер семантикалық мағыналары сол табиғат пен қоршаған ортадағы заттар мен құбылыстардың сыртқы бейнесін іс-әрекетін көзбен көру арқылы туатын түсініктердің атаулары болады. Сонымен қатар олардың семантикалық тұрғыдан ғана емес, фонетика-грамматикалық жағынан да өзіндік айырмашылықтары бар. Басқа елдің де тіл грамматикаларында да еліктеу сөзін екіге бөлу фактілері бар. Орыс тілінде подражательные слова болса, ал еліктеуіш пен бейнелеуіш сөздерді звукоподражательные и образоподражательные, немесе звукоподражательные и звукообразные, слова деп бөліп қарастырады. Бұл термин түркі тілдеріне алғаш орыс тілінен келіп кірген болса керек. Осы еліктеу сөздерінің екі түрінің айырмашылығына тоқталатын болсақ, еліктеуіш сөздер қандай да бір дыбыс атауын дәл жеткізуге тырысса, ал бейнелеуіш сөзде ештеңеге еліктемей тек әсерлі, ерекше етіп суреттеп, мәнерлі түрде бейнелейді.

Сөзжасам жүйесінде әбден қалыптасқан негізгі үш тәсіл бар, олар:

- 1) синтетикалық;
- 2) аналитикалық;
- 3) лексика-семантикалық.

Тіліміздегі бар сөздер мен сөзжасамдық жұрнақтарды қандай тәртіпте қолданудың заңдылықтарын қалыптастырған осы тәсілдердің рөлі жоғары.

Ертеден қордаланып жинақталған тіліміздегі барлық сөздер мен сөзжасамдық жұрнақтарды қандай ретпен қолданудың заңдылықтарын қалыптастыратын осы тәсілдердің рөлі айтарлықтай айқындалған. Осы үш тәсілдер бойынша еліктеу сөз табының жасалуы, сөзжасам тұрғыдан қандай заңдылықтармен жасалатыны жөнінде тіл білімінде қалыптаса бастаған жүйелі іздері көп. Оны осы сөзжасам жүйесімен айналысқан А.Ысқақов, Н.Оралбаева, О.Тоққожаева, тағы басқалардың сынды еңбектерінен көруге болады. Аталған ғалымдар еңбектерінен тілдегі туынды сөздердің белгілі сөзжасам тәсілдерінің қалыптасқан жүйесі бойынша сөзжасамдық жұрнақтарды туынды сөз жасау үшін қалай, қандай тәртіпте қолданудың жолдары осы тәсілдер арқылы берілгенін көруге болады.

Еліктеуіш сөз табының сөзжасамын теориялық тұрғыдан зерттеуді бастаудың қажеттілігі туралы мәселесі туындап отыр. Қазақ тіл білімінде еліктеуіш сөздер өзге сөз таптары сияқты семантикалық ерекшеліктері бар, грамматикалық сыр-сипаты айқын, фонетика-морфологиялық құрылымы жағынан өзіндік орны бар әрі өзге сөз таптарынан оқшауланып тұрады. Әрі еліктеу сөз табы қазақ тілінде біршама зерттелген, талқыланған және оның түрлері еліктеуіш пен бейнелеуіш сөздердің қазақ тіліндегі дербес сөз таптық болмысы негізделіп, лингвистикалық статусы қалыптастырылып, атқарар

рөлі, яғни мағыналық құрылымы, сөйлемдегі синтаксистік қызметі, морфологиялық, коммуникативтік-прагматикалық қасиеттері, айқындалған. Сондай-ақ еліктеу сөз табынан туған басқа да сөз таптары да сараланған.

Бірақ еліктеу сөз табы сөзжасам саласында әлі терең зерттелмеген ашуы жетіспей тұрған бір теориялық мәселелері жеткілікті. Бұған дейін тек жеке монографиялық еңбектерде морфологиялық деңгейде қарастырылып келді. Қазақ тіл білімінде еліктеу сөз табына жеткілікті түрде мағыналық тұрғыдан талдау жасалынса да олардың сөзжасам жүйесіндегі атқарар рөлі мен сөйлемдегі синтаксистік қызметі қарастырылмаған. Оның сөзжасамдағы мағыналық құрылымын, морфологиялық, синтаксистік және коммуникативтік-прагматикалық қасиеттерін айқындауға жеткіліксіз болып отыр.

Лексика-семантикалық тәсіл де тілдің сөзжасам жүйесінде ертеден бері қызмет етіп келе жатыр. 1989 жылғы «Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі» атты ұжымдық еңбекте осы сөзжасамның лексика-семантикалық тәсілі кеңінен қарастырылған.

Тіл жүйесінде омонимдердің бірнеше түрі кездеседі. «Көп мағыналы сөздердің жеке мағыналары арасындағы байланыстың үзілу нәтижесінде пайда болған омонимдердің екі тобы болады. Олардың бір тобы лексика-грамматикалық омонимдер болса, екінші тобы лексикалық омонимдер деп аталады. Лексика-грамматикалық омонимдер — бір мезгілде бірнеше сөз табының қызметінде қолданылатын, генетикалық тұрғыдан туыспайтын омонимдер. Лексикалық омонимдер — бір сөз табының құрамына кіретін, генетикалық тұрғыдан туыстас омонимдер» [1; 194].

Синтетикалық тәсілде сөз негізіне сөзжасамдық жұрнақтың жалғануы арқылы жасалу жолдарын көрсетсе, ал сол сөздерді анықтайтын тәсілді синтетикалық дефиниция қазақ тілі түсіндірме сөздіктерінде қызмет атқарады. Сөзтізбеге алынған сөздердің мағынасын ашудағы (дефиниция берудегі) тәсілі туралы, филология ғылымдарының докторы М.Малбақовтың тілімен айтқанда, әл-Фараби сөздік бірліктің абсолюттік құндылығына қатысты белгісіздікті басқа сөздердің (синонимдердің, антонимдердің) немесе сөз тіркестерінің (жай, күрделі) көмегімен жойған [1; 51]. Осыдан келіп сөздік бірлікке берілетін анықтамалар түрлері кеңінен пайдаланған, олар: сипаттамалық анықтама, синонимдік анықтама, терістеуші және антонимдік анықтама.

Ал сөзтізбеге алынған сөздердің мағынасын ашудағы, яғни дефиниция берудегі тәсілі туралы мына секілді анықтама бар: «Синтетикалық дефиниция — белгілі бір дүниетанымның, құндылықтардың жүйесіне, белгілі бір ұғым немесе түсініктің құрамына енетін зат, құбылыс немесе қатынастырды бір-бірімен өзара салыстыра бағалаудан келіп шығатын, тәжірибеге, қауымның ортақ білігіне негізделіп жасалатын анықтама» [1; 279].

Сөздік қор, сөздік құрамның дамуына сыртқы себептер мен қоса ішкі себептер, яғни, ішкі тілдік құбылыстар, сөз мағынасының кеңеюі деген мәселелер (этимологиялық құбылыстар) әсер етеді де, соған сай жаңа сөздердің пайда болуына ықпал жасайды. Мысалы: *сарт етті, сарт саудаласты, кілт бұрылды, белім кілт етті, нота кілті, кілт ете қалғыш* т.б. Аталған сөздердің мағынасы «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» былай беріледі:

САРТ I екі заттың қатты соқтығысынан шығатын дыбыс. **Сарт ете түсті [қалды]:** а) бір нәрсе *сарт етіп қатты тиді; ә) сап ете қалды, тез жетті. Сарт еткізді [етті]* — *тарс ете қалды.*

Сарт II (Көне) *саудагер, бақалшы* [2; 711].

КІЛТ I *Құлыпты, есікті сандықты ашып-жабатын ашқыш; 2. ауысп. Белгілі бір нәрсені бұрап бекіту не босату үшін жұмсалатын құрал; 3. Бір нәрсенің түсініп-білудің, іске асырудың тетігі, түйіні.*

КІЛТ II *муз. нота жолының басында тұрып, нотаның мәнін айқынқындайтын белгі.*

КІЛТ III *шұғыл, тез. Сарт етпе: а) бел, аяқ буындарының ауруы; ә) аяқ астынан лезде өкпелегіш. Кілт етті — өкпеледі, ренжіді* [2; 437] т.б.

Синтетикалық дефинициялардың бір түрі — анықталатын лексикалық бірлікті оның өзін тудырған қимыл, әрекеттің нәтижесі немесе бір бүтін нәрсенің, құбылыстың бөлігі, бөлшегі ретінде көрсететін генетикалық дефинициялар. Генетикалық дефинициялармен түсіндірме сөздіктегі математикалық, физикалық және техникалық терминдер түсіндіріледі [1; 13].

Ж.Сарбалаевтың еңбегінде: «Біздің ойымызша да, сөзжасамның сөз болып отырған амалын «лексика-грамматикалық тәсіл» немесе «конверсиялық тәсіл», деп тану сөзжасамның бұл түрінің табиғаты мен мазмұнына толық сәйкес келеді» деп басқаша атауды ұсынған [3; 15]. Сонымен қатар синтаксистік тәсілдің сөзжасамның конверсиялық жолына қатысуына қарай былай деп ойын

тұжырымдайды: «Синтаксистік тәсілде мұнда (конверсияда) сөздердің функциясының өзгеруінен, сөздердің тұрақталған позициясынан басқа функцияда жиі қолданыстарынан танылады.

Ж.Сарбалаев конверсияның сөзжасамын бір жолы ретінде: «Жалпы тіл білімінде сөздердің бір лексикалық-грамматикалық категориядан екінші бір лексика-грамматикалық категорияларға ауысулары «конверсия» (ағылшын тілінен алынған термин: *conversion* — айналу) деп аталады да, ол сөзжасамның бір жолы ретінде танылады» [3; 16].

Кейінгі қазақ тіл білімінде сөзжасамның жеке сала ретінде бөліне бастауына байланысты былай делінген: «Лексика-семантикалық тәсіл арқылы сөздің жаңа мағынаға көшуіне байланысты сөз бір сөз табынан екінші сөз табына ауысады, оны ғылымда конверсия деп атайды. Конверсия жолымен жаңа жасауы — өте көп тараған тәсіл, оның ішкі ерекшеліктері де бар» [4; 208]. Қазақ тіл білімінде осылайша сөзжасам аясында, оның бір тәсілі ретінде қаралатын конверсия құбылысының сөзжасамдық қасиетімен функционалдық-грамматикалық сипатын да жоққа шығаруға болмайды.

Осы сала бойынша А.И.Бахараев, Л.И.Удалова, С.А.Соколов, Н.Г.Корлэтяну, А.Ф.Ғаниев, С.А.Беглярова, Г.А.Абдурахманов және тағы басқа ғалымдар айналысқан.

1989 жылғы «Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі» атты ұжымдық еңбекте осы сөзжасамның лексика-семантикалық тәсілі кеңінен қарастырылған. Сөз сөйлем ішінде түрлі мағына беруіне әр түрлі көп мағынаға ие болады. Оның дыбыстық, морфемдік құрылымы сақталып тек жаңа мағынаға ие болады. Тіл білімінде мұндай құбылыс прономинализация (сөздердің бір сөз табынан екіншісіне айналуы) деп аталады. Белгілі бір сөздердің жаңа мағынаға ие болуы, көп мәнді, ең бастысы, омонимдік қатарға келуі арқылы жасалады және сөздердің о бастағы мәнін жоғалту не болмаса әлсіретуі барысында басқа бір сөз табының қатарынан танылуға жол береді. Тіл жүйесінде омонимдердің бірнеше түрі кездеседі. «Көп мағыналы сөздердің жеке мағыналары арасындағы байланыстың үзілу нәтижесінде пайда болған омонимдердің екі тобы болады. Олардың бір тобы лексика-грамматикалық омонимдер болса, екінші тобы лексикалық омонимдер деп аталады. Лексика-грамматикалық омонимдер — бір мезгілде бірнеше сөз табының қызметінде қолданылатын, генетикалық тұрғыдан туыспайтын омонимдер. Лексикалық омонимдер — бір сөз табының құрамына кіретін, генетикалық тұрғыдан туыстас омонимдер» [1; 194]. Ал кейінгі қазақ тіл білімінде сөзжасамның жеке сала ретінде бөліне бастауына байланысты былай делінген: «Лексика-семантикалық тәсіл арқылы сөздің жаңа мағынаға көшуіне байланысты сөз бір сөз табынан екінші сөз табына ауысады, оны ғылымда конверсия деп атайды. Конверсия жолымен жаңа жасауы — өте көп тараған тәсіл, оның ішкі ерекшеліктері де бар» [4; 207–208].

Еліктеуіш сөз табы өзіндік сөзжасамдық жүйесі бар сөз табы және бұл еліктеуіш сөз табы негізінен өте ертеден қалыптаса бастаған. Еліктеуіш сөз табының өзіндік сөзжасам элементтері, модельдері, типтері бар. Сонымен бірге еліктеуіш сөзінің өзіндік сөзжасамдық тәсілдері бар. Мұның барлығы қазақ тіл білімінде белгілі бір заңдылықтар нәтижесінде жүзеге асады.

Конверсиялық тәсіл сөз тудыру, тіл білімінде өте кең қолданылады. Ж.Сарбалаевтың «Сөзжасам мәселелері» атты оқу құралында осы конверсиялық тәсілді зерттей келе ағылшын тілінің сөз жасау жүйесінде ең өнімді, актив тәсіл деп, Л.А.Уримцеваның деректеріне сүйене отырып, қазіргі ағылшын тілінің лексикалық құрамындағы конверсияланған сөздердің саны жеті мыңнан асып жығылады» деп сараптама жасаған [3; 4].

Лексика-семантикалық тәсіл арқылы сөз тудыру тілдегі сөз таптарының бір-біріне ауысуына сүйенеді. Белгілі бір сөз таптарындағы сөздер өзінің бастапқы лексика-грамматикалық категориясынан қол үзіп, екінші бір лексика-грамматикалық категорияға ауысады. Уақыт өте келе басқа сөз табынан ауысып келген сөздер өзі енген сөз табының категориялық мағынасы мен грамматикалық ерекшелігін қабылдап, сол категорияға сіңіп кетеді. Осылайша, тілдің грамматикалық жүйесінде тұлғалануы бірдей болғанмен, категориялық мәне мен грамматикалық сипаты әр түрлі сөз табына қатысты болып келетін лексика-семантикалық омонимдер пайда болады. Мысалы:

ТАҚ I зат есім. жұппен алмасып келіп отыратын сан (1, 3, 5, 7 т.б.) *Қыс пен жаз, күн мен түн, тақ пен жұп, жақсылық пен жамандық — болды сегіз* (Абай).

ТАҚ II зат есім. патша, хан, корольдың, яғни монархтың, салтанат кезінде отыратын орны, билікке ие болу белгісі. *Патша тақтан түскен соң, Көрдім елді тасыған* (Ж.Ж.).

ТАҚ III үстеу. дәл, нақ. *Бір жігітке тақ қырық-елу сойыл қарсы келген болу керек* (М.Ә.) [5].

ТАҚ: үстеу тақ етті 1. Сарт еткен тақылдап естілген дыбыс. 2. *Сақ етін, дәлме-дәл тіл қатты* [2; 775]. Осы соңғы айтылған тақ сөзі еліктеуіш сөз табында тұр.

Бір сөздің бірнеше мағынада қолданылуы түркі тілдерінде де көп мағыналы қосымшалар көрінісінің нәтижесі екенін байқауға болады. Қазіргі қазақ тіліндегі бірқатар түбір сөздің екі жарылып, бір жағы түбір күйін сақтап, лексикалық мағынасынан ажырамай, бұрынғы қалпын ұстанып қалғандары болса, оның екінші компоненті лексикалық мағынасын жойып қосымшаға айналған. Мұны «шақ» сөзінің мағыналық өзгешеліктерінен айқын көруге болады. Түсіндірме сөздік және омоним сөздіктерінде бұл сөз мынадай мағыналарды береді:

ШАҚ I зат есім. белгілі бір шамамен мөлшерленетін бір нәрсенің мерзімі, мезгілі, кез. *Балалық шақта тыныштық, сірә, болушы ма еді? — деді Келдібай* (Ғ.С.).

ШАҚ II сын есім. *лайық, құйып қойғандай дәл. Өзіне шақ күн көрісі, өзіне шақ қуанышы бар* (Ғ.М.).

ШАҚ III үстеу. *әрең, сәл. Аспанда ай шақ қана көрініп, күңгірт сәулесін жерге түсіруге ерініп тұрған сияқты* (С.О.).

ШАҚ IV сын есім. *қысқа, ықшам, шағын. Қайратым мәлім, Келмейді әлім, Мақсұт алыс, өмір шақ* (Абай) [5; 184].

ШАҚ: шақ етті — 1. Бір нәрсенің екінші нәрсеге тақ етіп тиген дыбысы. 2. ауысп. Адамның бірдеңеге дереу ашу шақырып, бастырмалата жөнелуі. Бұл орайда еліктеуіш сөз табы қызметінде тұр.

Осы «шақ» деген *уақыт, мерзім* деген сөздің тура (номинативтік) мағынада кездесетін негіздің сөзжасамдық ұясында «шақ етті», яғни кенет, *оқыс дыбыс деген* қолданылатын еліктеу сөзі кездеседі. «Шақ» сөзі ешбір грамматикалық өзгеріске түспей-ақ контекстік мағына көмегімен *күзен тісін ақситып шақ етті* немесе *шақ-шақ етіп маңайына кісі жолтар емес* деп қолданыла береді. Бұл қолданыста ол бастағы мезгіл үстеу ретінде қолданып жүрген «шақ» (*балалық шақ* т.б.) контекстік мағына көмегімен еліктеу сөзіне айналып отырған туынды сөз қатарына жатады.

Ескеретін бір мәселе, көріп отырғандай, соңғы келтірілген: *Шақ: шақ етті* — 1. *Бір нәрсенің екінші бір нәрсеге тақ етіп тиген дыбысы* деген мағынасы, сөз жоқ, дыбыстық еліктеу сөзі. «Шақ» сөзінің бұл мағынасы басқалармен салыстырғанда омонимдік құбылысқа жатады. Себебі «шақтың» көрсетілген басқа мағыналарынан, әр кірген соң сөз табы жағынан да мүлде ұқсамайтын — байланыстың қатынастарын үзген мағына. Бұл, әрине, омонимдік құбылыс нәтижесінен, яғни сөзжасамның семантикалық тәсілі нәтижесінде пайда болған дыбыстық еліктеу сөзі. Осыған ұқсас мына мысалға көңіл бөлсек: *Тостағандай бота көзі жарқ ете қалды* [6]. Осындағы *жарқ* деген сөздің мағынасы адамның табиғатына сай емес. Адам көзі жарқылдамайды, оның жүріс-тұрысы да бұл сөздің мағынасына сай келмейді. Жарқылдайтын нәрсе күнге шағылысқан айна немесе жалтырайтын зат түрлері.

Мәселен, *Көлбай ұшып барып, қонышынан екі жүзді сапыны жарқ еткізіп суырып алды* [7]. Осы екі мысалды салыстыра отырып қарастыратын болсақ, адам жарқыл шығармайды (дене мүшелер, яғни табиғаты). Оның іс-әрекетіне, қасиетіне байланысты ауыс мағынада қолдана алуы мүмкін. Сонда адамға байланысты қолданылған *жарқ* сөзі көп мағыналы сөзге жатады да, ал оның тура «номинативтік» мағынасы еліктеуіш сөзі болып табылады. Ал екінші сөйлемдегі *жарқ* — ол затқа тән қасиет. Зат жарқылдайды, жарыққа шағылысып сәуле шығарады. Сөзжасамның семантикалық нәтижесінде сол негіз қалпы тұрғысынан көп мағыналыққа ие болып отыр. Кейбір кезде олар омонимдік құбылыс қатарына да енуі мүмкін (егер бастапқы тура мағынасынан мүлдем мағыналық қатысын үзсе).

Осы мысалдардағы дегендердегі бірінші сөйлемде *шақ, шақ-шақ* сөзі затқа, тасқа соғылған кездегі дыбыстың жаңғырығын білдірсе, ал екінші сөйлемдегі *шақ* сөзі адамның ашу үстіндегі сезімін сипаттап тұр. Осылайша «шақ» еліктеу сөзі қолданысына қарай мағынасын бірінші сөйлемде үстеу, екінші сөйлемде егістік сөз табы болып өзгертіп тұр.

Сөзжасам жүйесінде негіз сөздің лексикалық мағынасына жаңа сөздік лексикалық мағынасына арқау болады, сонысымен де тілде бір лексикалық мағына екінші лексикалық мағынаның негізінде жасалады. Сөздің мағынасының негізінде туынды сөздің жаңа сөздің мағынасы жасалады.

Сөздің айтылу интонациясына қарай беретін мағынасы да түрлі болады. Мәселен, сөйлемдегі айтылу мағынасына қарай зат есімге де, еліктеуішке де жататын мына сөздерді алайық.

Зат есім	Еліктеуіш сөздер
<i>Қор (болды)</i>	<i>Қор (ете түсті)</i>
<i>Тап (күресі)</i>	<i>Тап (берді)</i>
<i>Дарға (асты)</i>	<i>Дар (ете түсті)</i>
<i>Қыз (бала)</i>	<i>Қыз-қыз (қайнады)</i>

Шөп (шапты)

Мұнда зат есім мағынасындағы сөздер жай, қоңыр сөзімен айтылады да, еліктеуіш сөздер жұлып алғандай дауыс екпіні қатты шығады [8]. Бұдан еліктеуіш сөздерде интонациялық құбылу шеңбері кең екенін аңғарамыз.

Ш.Ш.Сарыбаевтың «Қазақ тіліндегі еліктеуіш сөздер» атты еңбегінде дыбыстың, қимылдың баяу немесе тез, жылдам болуына байланысты еліктеуіш сөздердің интонациясы екі түрге бөліп қарастырған болатын. Яғни, бірінші түрінде, егер дыбыс жұлып алғандай жылдам, шұғыл, тез шықса, онда еліктеуіш сөздің айтылу интонациясы да соған орай тез, шұғыл болады. Мысалы: *гүрс етті, шаңқ етті, дүрс етті* т.т. Сол сияқты қимыл жай, созылыңқы болмай, шұғыл болатын болса, онда еліктеуіш сөздердің айтылуы да тез, шұғыл болады. Мысалы: *селк етті, сап етті, шап берді* т.б. Ал, екіншіден, егер дыбыс шұғыл болмай, созылыңқы шықса, онда сөздер де созылыңқы интонациямен айтылады [8; 16]. Мысалы: *қор-р ете мүсті, ши-и-иқ ете мүсті*.

Сөздік қорымыздың ұдайы дамуынан ана тіліміздің күші мен құдіретін сезінуге болады. Туған халқымыздың ертеден-ақ бағдарлап, сөз өнерін бар өнердің басы деп санады. Қазақ халқының тіл байлығы жер бетіндегі бай тілдердің біріне жатады. Оның бай сөздік құрамы қаншама ғасырлар бойы қалыптасқан. Сөзжасам жүйесіндегі көптеген тілдік құбылыстар, заңдылықтар сонау көне түркі тілінен бастау алған. Оған куә ретінде Орхон-Енисей ескерткіштеріндегі грамматикалық заңдылықтар негіз болады.

Сөздік қор ұдайы даму үстінде үнемі толығып, басқа тілден енген сөздермен болсын, өмірдің әр саласына қатысты жаңалықтармен бірге келген сөздермен болсын жаңа ұғым туғызып, олар тілде жаңа сөздер, атаулар қалыптастырады. Бірақ ол тілдегі сөздік қордың көбеюінің негізгі жолы емес. Тілдің ішкі мүмкіндігіне байланысты тілдегі бар сөздер мен сөзжасамдық жұрнақтар арқылы, яғни сөзжасамдық тәсілдер арқылы, туынды сөздер жасалады. Бұдан тілдегі туынды сөздердің көне заманнан бері қарай қолданылып келе жатқан сөзжасамның негізгі үш тәсілі синтетикалық, аналитикалық және лексика-семантикалық тәсілдер арқылы іске асады.

Сөзжасам жүйесі әр дәуірдің жаңалығымен бірге де толығып отырады. Осы салада еңбек сіңіріп жүрген ғалымдар қауымының ізденістерін бір арнаға тоғыстыру, тіл мамандарының ғана емес, ана тілін ардақтаған, сөз байлығын түгендеген әрбір азаматтардың монографиялық еңбектерінен көруге болады. Ертедегі әдеби мұраларымызда, бай ауыз әдебиетімізде қолданылған, бірақ қолданыстан шығып қалған әр сөзді мағынасымен қолдана білу үшін жинақтап, болашақ ұрпаққа ұғындыру, тіл мәдениетін көтеру, көнерген, ескірген сөздердің бәрін бірдей қолданыстан шығарып тастамай, әр сөзді жарасымдылығымен орнын тауып қолданып, тілімізді әрлендіру сөзжасам қорын кеңейтеді.

Сөздік қорымыздың ұдайы дамуынан ана тіліміздің күші мен құдіретін сезінуге болады. Туған халқымыздың ертеден-ақ бағдарлап, сөз өнерін бар өнердің басы деп санады. Қазақ халқының тіл байлығы жер бетіндегі бай тілдердің біріне жатады. Оның бай сөздік құрамы қаншама ғасырлар бойы қалыптасқан. Сөзжасам жүйесіндегі көптеген тілдік құбылыстар, заңдылықтар сонау көне түркі тілінен бастау алған. Оған куә ретінде Орхон-Енисей ескерткіштеріндегі грамматикалық заңдылықтар негіз болады.

Еліктеу сөздері негізінен ертеден қалыптасқан тілдік құбылыс, өзге сөздер сияқты тілдің даму барысында біртіндеп өз құрамын жетілдіріп, әр халық көркем әдебиеттерінде, ауызекі тілдерінде қалыптасып, қордаланған дүние.

Сөзжасам жүйесінің тілде атқаратын қызметімен оның маңызы тілдің сөздік қорын байытып сол арқылы оның икемділігін арттыратын қандай күрделі ой болса да, оны нақтылы, дәл жеткізуге мүмкіншілігі мол құдіретті тіл болып қалыптасуына негіз болатындығы. Тілдің лексикасының үздіксіз даму үдерісі экстралингвистикалық факторларымен тығыз байланысты. Адам санасының өсуіне байланысты, қоғамдағы өзгеріске сай жаңа заттар мен ұғымдар пайда болады да, олардың жаңа атаулары да тілде көрініс береді. Басқа тілден енген сөздер тіл байлығы мен сөздік қорды ұлғайтқанымен, негізгі қызметті белгілі бір тілдің сөзжасам жүйесі атқарады. Сол сияқты, қалыптасқан негізгі сөзжасам жүйесі заңдылықтары қазақ тілі үлесіне тисе, басқа тілдерден енген сөздер тек тіліміздің сөздік қорын байыта түседі.

Жаңа сөз жасау сөзжасам жүйесінің қалыптасқан заңдылықтары арқылы ғана жүзеге асып, сөзжасамдық элементтердің белгілі бір сөз табына қатысы айқындалып, олар белгілі бір сөз табының көрсеткіші саналады.

Сөзжасамның жасалу тәсілі әр түрлілігі оның мағына түрленуіне де әсері мол. Сөзжасамның лексика-семантикалық тәсілінде сөз атқарар қызметіне байланысты, мағынасына қарай бір сөз

табынан екінші сөз табына өтеді. Сөздердің лексикалық мәні өзгеріске түседі. Тіл білімінде сөзжасамдық мағына туралы көптеген зерттеулер нәтижесінде ғалымдар пікірі әр түрлі. Яғни бір топ ғалымдар жиынтық мағына, келесі бір топ айырма мағына деп қарастыруда.

«Сөзжасамдық айырма деп негіз сөз бен одан жасалған туынды сөздің арасындағы мағыналық айырмашылық аталады. Жиынтық мағына деген бағыттағы ғалымдар сөзжасамдық мағына деп негіз сөз бен жұрнақтың мағынасының қосындысынан шыққан мағынаны атайды» [4; 209].

Еліктеуіш сөз табының мағынаны жасауға қатысатын бірден-бір қажет ететін сөзжасамдық бірлік. Күрделі сөздерде негіз сөз бен сөзжасамдық жұрнақ туынды сөз жасайтын болса еліктеуіш сөз табының туынды мағына жасаушылар деп аталады, өйткені оларсыз туынды сөз жасалмайды. Осы тұрғыда олар еліктеуіш сөз табының сөзжасамдық бірліктері деп танылады. Сондықтан еліктеуіш сөз табының туынды мағынасын сөзжасамдық бірліктердің мағыналарының жиынтығы деп қарауға ғылыми негіз бар.

Туынды мағына оның құрамындағы тұлғалар оның мағынасын жасаушылар арқылы анықтай аламыз. Дегенмен туынды сөздің мағынасын негіз сөзбен салыстыру арқылы дәлелдеуге болады, яғни салыстыру арқылы туынды сөздің мағынасы негіз сөзден түрліше екенін немесе сөзбен туынды сөздің мағынасында белгілі бір өзгешелік барын байқаймыз.

Туынды сөздің мағынасын көптеген ғалымдар екі түрлі бағытта зерттеп жүргенімен бір ғана мақсат туынды сөздің мағынасын анықтау үшін жұмыс жүргізеді. Еліктеуіш сөздердің туынды сөздерінің мағынасын анықтауда осы екі бағыттағы зерттеушілердің екеуін де басшылыққа алған жөн. Ол үшін бірінші негіз сөзбен туынды сөзді салыстыра отырып, негіз сөз бен туынды сөз арасындағы айырмашылықты табу қажет. Бұдан негіз сөз бен туынды сөз арасындағы кейбір айырмашылықтарына қарай бұл екеуінің екі сөз екенін анықтауға болады.

Туынды сөз құрамындағы негіз сөз бен жұрнақтың еліктеуіш сөз табының сөзжасамдық мағынасын жасауға қатысы анықталады. Еліктеуіш сөз табының сөзжасамдық мағына туынды сөздің құрамындағы тұлғалардың мағынаның қосындысы деген ұғым бойынша негіз сөз бен туынды сөздің мағына жасауға қатысы анықталады.

Тіліміздегі туынды сөздің барлығы да тілде бар лексикалық бірліктердің негізінде жасалып, тек сөз жасауға қатысатын лексикалық бірліктің мағынасы басқа бір лексикалық мағынаның жасалуына негіз болуымен ерекшеленеді. Яғни туынды сөздің жасалуына міндетті түрде лексикалық мағынасы бар сөздің қатысуы шарт болып табылады. Сонда ғана лексикалық мағыналы сөз екінші сөздің мағынасына негіз бола алады.

Тіл білімінде сөзжасамдық бірліктер әр түрлі, олардың бір-бірімен қатысы да алуан түрлі. Еліктеуіш сөздің сөзжасамдық мағынасына бұл жағдай әсер ететіні сөзсіз. Осы тұрғыдан сөзжасамның лексика-семантикалық тәсілі қолданылуына қарай бір-бірімен қарым-қатынасын анықтау, оның туынды мағынаны айқындауға көмектеседі.

Қорыта келгенде, сөзжасам саласындағы лексика-семантикалық тәсіл де тілдің сөзжасам жүйесінде ертеден қызмет етіп келе жатыр. Соңғы уақытта сөзжасамдық тұрғыдан бір сөздің ешбір жұрнақсыз сөз табына меншіктілігін ауыстыру құбылысын қарау басым бағыт алды. Лексика-семантикалық тәсіл арқылы сөз тудыру тілдегі сөз таптарының бір-біріне ауысуына нақты мысалдар келтірілді. Яғни, белгілі бір сөз таптарындағы сөздер өзінің бастапқы лексикалық мағынасынан қол үзіп, екінші бір лексика-грамматикалық категорияға ауысады.

Осылайша, тілдің грамматикалық жүйесінде тұлғалануы бірдей болғанмен, категориялық мәні мен грамматикалық сипаты әр түрлі сөз табына қатысты болып келетін лексика-семантикалық омонимдер пайда болады. Тіл байлығын дамытуда, жаңа ұғым, жаңа сөз атауы пайда болуымен сөздік қор толығып отырады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Малбақов М.* Бір тілді түсіндірме сөздіктердің құрылымдық негіздері. — Алматы: Ғылым, 2002. — 367 б.
- 2 *Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі.* — Алматы: Дайк-Пресс, 2008. — 968 б.
- 3 *Сарбалаев Ж.* Сөзжасам мәселелері. — Алматы: Арыс, 2002. — 152 б.
- 4 *Қазақ грамматикасы.* — Астана: Елорда, 2002. — 784 б.
- 5 *Белбаева М.* Қазақ тілінің омонимдер сөздігі. — Алматы: Мектеп, 1988. — 169-б.
- 6 *Есенберлин І.* Маңғыстау майданы. Аманат: Романдар. — Алматы: Жазушы, 1978. — 73-б.

- 7 Мұратбеков С. Жабайы алма: Повесть. — Алматы: Атамұра, 2002. — 76-б.
- 8 Сарыбаев Ш.Ш. Қазақ тіліндегі еліктеуіш сөздер. — Алматы, 1960. — 15-б.

К.О.Сапарова

Образование подражательных слов лексико-семантическим способом словообразования

В статье рассмотрены способы и пути образования, а также словообразовательные свойства подражательных слов, известных в современной морфологии. Морфология рассматривает пути образования подражательных слов с учетом их грамматического значения и формы; в то время как словообразование делает акцент на смысловые типы и способы, образующие новые слова. Автором проанализированы подражательные слова, образованные лексико-семантическим способом словообразования.

К.О.Saparova

Formation of imitative words by lexico-semantic way of word formation

In article ways and education ways, and also word-formation properties of the imitative words known in modern morphology as one of full-fledged independent parts of speech are considered. The morphology considers ways of formation of imitative words taking into account their grammatical meaning and a form; while word formation places emphasis on semantic types and the ways forming new words. The author analyzes the imitative words formed in the lexico-semantic way of word formation.

References

- 1 Malbakov M. *Structural bases torlkovykh of dictionaries*, Almaty: Gylm, 2002, 367 p.
- 2 *Explanatory dictionary of the Kazakh language*, Almaty: Dayk-Press, 2008, 968 p.
- 3 Sarbalayev Zh. *Word formation problems*, Almaty: Arys, 2002, 152 p.
- 4 *Kazakh grammar*, Astana: Elorda, 2002, 784 p.
- 5 Belbayeva M. *Dictionary of homonyms of the Kazakh language*, Almaty: Mektep, 1988, p. 169.
- 6 Esenberlin I. *Mangistau maidany. Amanat. Novels*, Almaty: Zhazushy, 1978, p. 73.
- 7 Muratbekov S. *Zhabayy alma. Story*, Almaty: Atamura, 2002, p. 76.
- 8 Sarybayev Sh.Sh. *Imitative words in the Kazakh language*, Almaty, 1960, p. 15.